

Dinî Bir Tutum Olarak Yardımseverlik

Benevolence As a Religious Attitude

Melih DEMİRKOL

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Master Student, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Graduate School of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences

Ankara | Turkey

melih06demirkol@gmail.com

orcid.org/0000-0001-8928-9311

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article

Geliş Tarihi | 14 Kasım 2019 Received | 14 November 2019

Kabul Tarihi | 03 Aralık 2019 Accepted | 03 December 2019

Yayın Tarihi | 15 Aralık 2019 Published | 30 December 2019

Atıf | Cite as

Demirkol, Melih. "Dinî Bir Tutum Olarak Yardımseverlik [Benevolence As a Religious Attitude]".
guifd 7/2 (Aralık 2019): 211-232

<https://doi.org/...>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

This article, has been scanned by iThenticate. No plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Theology. Tokat, 60010
Turkey.

<https://dergipark.org.tr/guifd>

Öz

Bu çalışma, dinin bir prososyal tutum ve davranış örneği olarak yardımseverliği ne ölçüde desteklediğini ve fitrı yatkınlığın güçlenmesine ne şekilde katkı sağladığını araştırmayı amaçlayan bir makale çalışmasıdır. Araştırmamız, ampirik araştırma sonuçlarını da dikkate alan kuramsal, anlayıcı ve analitik bir çalışmadır. Araştırmanın öne çıkan kavramları tutum, davranış, dindarlık, prososyal davranış, empati, cömertlik, övgücılık, duyarlı ve koşulsuz sevgi, yardımseverlik, yardımlaşma ve dayanışmadır. Kavramsal çerçevede konuyla ilişkili bazı kavramlar açıklanmış ve aralarındaki ilişki ortaya çıkarılmıştır. Yardımseverlik tutumunun insan fıtratında içkin olup olmadığı tartışılmıştır. Bunda başta aile, eğitim, çevre ve din faktörlerinin etkili olduğu görülmüştür. Alanda yapılmış ampirik araştırmaların bulgularına dayanılarak, dindarlık tutumları içinde iç kaynaklı dindarlık, dış kaynaklı dindarlık ve sorgulayıcı dinî yönelimin yardım etme davranışını farklı şekil ve derecelerde etkilediği anlaşılmıştır. Empatinin prososyal davranışlardaki rolü tespit edilmiştir. Araştırmada dinî emir, öğüt ve kıssaların dindarlar üzerinde farklı derecelerde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, dindarlarda dinî tutumun bilişsel ögesi ile duygusal ve davranışsal öğelerinin eşit değil, farklı derecelerde ve şekillerde gerçekleşebileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Empati, Dinî Tutum, Prososyal Davranış, Yardımseverlik.

Abstract

This study aims to investigate to what extend religion supports philanthropy as an example of prosocial attitude and behavior also how it contributes to the strengthening of innate tendency. Our research is a theoretical, interpretive and analytical study which also takes into account empirical research results. The prominent concepts of the study are attitude, behavior, piety, prosocial behavior, empathy, generosity, altruism, sensitive and unconditional love, benevolence, cooperation and solidarity. Some concepts which are related with the subject were explained and their relations were illustrated, in the conceptual framework. It was discussed that whether generosity and benevolence are inherent to human nature. The factors of family, education, environment and religion were found the first effective ones. Based on the findings of empirical researches conducted in the field, it is understood that endogenous piety, exogenous piety, and critical religious orientation affect the behavior of helping in different forms and degrees. The role of empathy in prosocial behavior was identified. In this study, it was reached that religious orders, counsels and parables have different effects on religious people. This situation that religious beliefs can be realized without requiring an equal level of cognitive and emotional and behavioral elements of religious attitude.

Keywords: Psychology of Religion, Empathy, Religious Attitude, Prosocial Behavior, Benevolence.

GİRİŞ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Yardımseverlik, dinin ilgi alanına girdiği kadar sosyal psikolojinin de ilgi alanına giren bir konudur. Bu nedenle yardımseverliğin dinî bir tutum olarak incelenmesi sosyal psikoloji kapsamında ele alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu makale çalışmasında, insanı yardım etmeye sevk eden içsel güdülerin neler olduğu, fitrî yatkınlık ve dinî motivasyonun yardımseverlikteki payı, dinî referansların bireyleri yardımseverlik tutum ve davranışı yönünde nasıl harekete geçirdiği araştırılacaktır. Araştırmamızın kapsamını genel olarak yardımseverlik ve dinin yardımseverlik tutumunu destekleyici yönü oluşturmaktadır. Araştırmada din genel olarak dikkate alınmakla birlikte, özel olarak İslam dini ile, yardımseverliğin anlam çerçevesi ise, İslam düşüncesi ve sosyal psikoloji ile sınırlıdır. Araştırmamız, dinin bir prososyal davranış olarak yardımseverlik tutumunu ne derece desteklediğini, konuya dair hem teorik çalışmalara hem de modern ampirik araştırmalara dayalı olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Makale çalışmamız, yardımseverlik tutumunun din açısından değerini ortaya koyacak olması bakımından önemlidir.

Sosyal psikoloji, empati, dinî tutum, dindarlık, prososyal davranış ve iyilik konusunda yapılmış birçok araştırma vardır. Bunlardan Ali Ayten'in *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü* adlı doktora tezi ile Muhammed Demir'in *Dindarlık-Yardımseverlik İlişkisi: Malatya Örneği* adlı Yüksek Lisans tezi, araştırma konumuzla doğrudan ilgisi dolayısıyla özellikle anılmaya değer çalışmalardır.

Dinî bir tutum olarak yardımseverliği konu alan çalışmamızın kavramsal çerçevesini oluşturan belli başlı kavramlar vardır. Tutum ve dinî tutum, davranış ve dinî davranış, prososyal davranış, özgecilik, duyarlı sevgi, yardımseverlik, hayırseverlik, yardımlaşma, dayanışma, cömertlik, hayır, sadaka, zekât, infak, merhamet, fedakârlık, diğerkâmlık ve sosyallik bunların başında gelir. Daha geniş manada iman-amel ilişkisi ve salih amel de, bu çerçevede değerlendirilecek kavramlardandır. Ancak biz burada söz konusu kavramlara özel olarak eğilmeyeceğiz, sadece dolaylı olarak değinmekle yetineceğiz.

Tutum, kişinin herhangi bir obje ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde belirleme tarzıdır. Tutumda bir insanın diğer insanlar, olaylar, fikirler, nesneler ve durumlar karşısında tavır alışı veya davranış oluşturma eğilimi söz konusudur. Tutumun bilişsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere üç ögesi vardır. Bilişsel öge, tutumun nesnesine yönelik düşünce ve inançlardan oluşur. Duygusal öge, duygu ve heyecanları içerir. Davranışsal öge ise eylemleri ihtiva eder.¹ Dinî tutum ise, bireyin dine ilişkin duygu,

¹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 146; Erkan Kavas, "Demografik Değişkenlere Göre Dini Tutum", *Akademik Bakış Dergisi* 38 (2013): 2.

düşünce ve davranışlarını belirleme şeklidir. Dinî tutumları meydana getiren ögelerden bilişsel öge, bireyin dinî inanç, düşünce ve bilgilerini kapsamaktadır. Duygusal öge, dine karşı gösterilen duygusal tepkilerdir. Davranışsal öge, dinî ibadetler, faaliyetler ve işleri kapsar. Bilişsel ve duygusal ögeleri güçlü dinî tutumları olan kişilerin dinî davranışları gerçekleştirme ihtimali daha yüksektir.² Tutumun bilişsel ve duygusal ögeleri belli bir yönde, davranışsal ögesi ise başka yönde ortaya çıkıyorsa, kişinin o konudaki tutumunda tutarlılıktan söz edilemez. Kişinin tutumunun tutarlılığı o tutum konusuna verdiği önem ile doğru orantılıdır.³ Dinî tutumların teşekkül, gelişim ve değişiminde etkili olan belli başlı faktörler şunlardır: İhtiyaçlar ve istekler, sosyal ve kültürel faktörler, ekonomik durum, grup mensubiyeti; aile, çevre, sahip olunan dinî bilgiler, eğitim, din görevlileri ile ilişkiler, medya, kişilik özellikleri, fizyolojik özellikler, mükâfat ve ceza, duygusal faktörler.⁴

Davranış, organizmanın uyarılar karşısındaki tepkilerine denir.⁵ Bireyin bir bütün olarak psikolojik eylemleri, tepkileri, dış ve iç uyarılara cevap olarak karşılıklı etkileşimleri davranış olarak isimlendirilir. Davranışlar hem dış faktörlerin hem de iç faktörlerin etkisiyle ortaya çıkabilmektedir.⁶ Bireyin günlük yaşamını ve gelecek dünya inancını anlamlı kılmak, aşkın varlık ile kendisi arasında olumlu bir ilişki oluşturmak niyetiyle yaptığı eylemlere dinî davranış denir.⁷ Dinî davranış, insanın inandığı yüce varlığın istekleri doğrultusunda hareket etmesidir. Dinî davranışın şekillenmesinde bireyin yaşadığı sosyal çevre, sahip olduğu zihinsel kapasite, aldığı eğitim, dindarların tutum ve davranışları, kitle iletişim araçları ve okuduğu kitaplar etkilidir.⁸ Yardımseverlik tutumunda yardım ve sadakanın dinî bir emir olduğunu bilmek bilişsel ögeyi; yardıma muhtaç birini görünce veya işitince merhamet duygusu gös-

² Peker, *Din Psikolojisi*, 88.

³ Hakan Sarıçam – Metin Güven, “Özgüven ve Dini Tutum”, *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science* 5/7 (December 2012): 575; Erkan Kavas, “Dini Tutum - Stresle Başa Çıkma İlişkisi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 37 (Temmuz 2013): 145.

⁴ Arslan Hasan, “Dini Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009): 79-90; Kavas, “Demografik Değişkenlere Göre Dini Tutum”, 4-8.

⁵ Yılmaz Özakpınar, *Psikolojinin Kavramsal Yapısı* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 62; Halil Apaydın, “Burçların Dinî Tutum ve Davranışlarla İlişkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/3 (2002): 185.

⁶ İrade Hümbetova, “Dini Tutum ve Davranışların Oluşumunda Mükâfat ve Cezanın Etkisi”, *II. Türkiye Lisanüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı IV (Bursa, 6-8 Mayıs 2013)* ed. Ümit Güneş (İstanbul: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2013), 1078.

⁷ Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, trc. Veysel Uysal (İstanbul: MÜFV Yayınları, 1999), 42.

⁸ Apaydın, “Burçların Dinî Tutum ve Davranışlarla İlişkisi”, 185; Ali Rıza Aydın, *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri* (Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 1995), 74-79.

terip imdadına yetişme isteği duymak duygusal ögeyi; muhtaçlara doğrudan veya dolaylı olarak yardım etmek ise davranışsal ögeyi oluşturur.

Sosyal bilimlerde “prososyal davranış” derken genelde yardımseverlik, yardımlaşma, dayanışma, adil olma, dürüst davranma ve paylaşma gibi karşılığı olsun ya da olmasın toplum ve bireylerin yararı için yapılan her türlü eylem kastedilir.⁹ Prososyal davranışın İslami terminolojideki karşılığı amel-i salih yani her türlü iyi fiil ve davranışlardır. İman bir kabul ve tutum ise, amel davranıştır. İslam’da iman ile amel arasında güçlü bir bağ ve tutarlılığın olması önemlidir. İslam’da iman, ancak salih amele yani iyilik ve güzel davranışa dönüştüğü zaman bir değer ifade eder. İslam dininin gönderiliş gayesi insanların dünyada iyi, mutlu ve barış içinde yaşamalarına ve uhrevi saadeti kazanmalarına rehberlik etmektir. Sadece bilişsel düzeyde kalan, duygu ve davranışa dönüşmeyen bir tutum, dinin tek başına hedeflediği bir değer değildir.¹⁰

Dayanışma, toplumsal planda bir amacın gerçekleşmesi için yapılan iş birliğinden doğan güç ve tesanüttür. Dayanışmanın olduğu yerde toplumsal bağlar güçlüdür ve yapılan yardımlar için karşılık beklenmez.¹¹ Birlikte yaşama hali, bazen kişilerin ferdiyetini sınırlamakta, bazen de sağladığı koruma ve güvenlik sayesinde ferdiyetini ortaya koymasına yardımcı olmaktadır.¹² Toplumun ördüğü dayanışma ve yardımlaşma ağı bireylere nüfuz etmekte ve onların kendilerini güvende hissetmelerini sağlamaktadır. Yardımlaşma duygusu, diğerkâmlık isteğinin bir ürünüdür. İnsan, sadece kendisi hakkında değil, diğer insanlar hakkında iyi duygular taşır. Bireyler kendi menfaatlerini gözetme yanında başkasına da yardım etme eğilimi gösterirler. Dayanışma ve yardımlaşma ilişkisinde iki taraf da belli bir tatmin duygusu yaşar ve kendini değerli hisseder. Yüz yüze geldiği problemler karşısında kişinin özgüveni ve başarı arzusu artar. Kendinden emin olan birey, neticede daha yüksek derece medeni cesaret gösterir ve kendini işine verir.¹³

Bir kişinin kendi malından veya parasından başkasına zorlanmadan kolayca vermesi ve harcamasına cömertlik denir. Cömertlik, yerleşik bir huy olması hasebiyle melekedir. Cömertliğin uygun ve vacip miktarı, gerekli yere zahmet çekmeden harcamaktır. Bu erdem, hem din hem akıl tarafından övülen bir haslettir. Erdem ahlakına göre cömertliğin sekiz alt erdemi vardır. Bunlar kerem,

⁹ Ali Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 5.

¹⁰ İman-amel bütünlüğüne dair bk. Talip Özdeş, “Akıl-Vahiy ilişkisi ve Kur’an’da İman-Amel Bütünlüğü” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006): 11-15.

¹¹ Abdülmuttalip Baycar, “Dini ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019): 201.

¹² David Krech v.dğr. *Cemiyet İçinde Fert*, trc. Mümtaz Turhan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 2: 344.

¹³ Baycar, “Dini ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu”, 202.

diğerkâmlık, af, mürüvvet, asalet, paylaşım, bağışlama ve feragattir. Bunlardan diğerkâmlık, kişinin bizzat muhtaç olduğu halde başkasının ihtiyaç duyması durumunda elindeki mal veya parayı ona vermesi veya onun için harcamasıdır. Kur'an'da bu tutum "isâr" kavramıyla ifade edilmiş ve "Özellikle ihtiyaçları olduğu hâlde onları kendilerine tercih ederler." (el-Haşr 59/9) ayetiyle övülmüştür. Mürüvvet, kişinin başkasına gerektiğinden fazlasını verip ihsanda bulunmasıdır. Paylaşım, kişinin önemli mal, fırsat, değer ve maslahatları dostlarıyla paylaşmasıdır. Bağışlama, kişinin zorunlu olmayan şeyleri gönül rızası ile vermesidir. Feragat, kişinin yükümlü olmadığı halde, sahip olduğu mali değer veya faydaları başkasının iyiliği için kendi rızasıyla terk etmesidir.¹⁴

İslâm ahlâkına göre başkalarına yardım etmek cömertliğin yeter şartı değildir. Aynı zamanda bu yardımın gönüllü ve severek yapılması gerekir. Çünkü cömertliğin huy ve meleke haline gelmesi için yerleşmiş olması gerekir. Bu nedenle iyiliği zorlama sonucu yapan kimse cömert sayılmaz. Tam tersine iyilik yapma niyet ve iradesi olduğu halde, imkânsızlıktan yapamayan insan cömert kabul edilir. Cömertlik ancak güçlü bir karakter ve irade eğitimi sonucu meleke halini alır. Cömertlikte sehâvet, cûd ve isâr şeklinde üç mertebe vardır. Kişinin, imkânlarının çoğunu kendine ayırıp, azını yardım için harcamasına sehavet, azını kendine ayırıp, çoğunu başkalarına vermesine cûd, gerektiğinde fedakârlık yapıp, imkânlarının tamamını muhtaçlar için kullanmasına isâr denir.¹⁵

Sadaka kelimesi, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için ihtiyaç sahiplerine yapılan gönüllü veya dinen zorunlu maddî yardımları, bu çerçevede verilen para ve eşyayı ifade eder. Bireysel olarak yapılan gönüllü yardımlar dışında örgütlü yapılar aracılığıyla yürütülen yardımlar sosyal problemlerin giderilmesinde ve toplumsal barışın sağlanmasında önemli katkılar sağlamıştır. Sadaka bazen farz olan zekâtı, bazen nafîle olan gönüllü bağışları, bazen, Ramazanda verilen fitır sadakasını, bazen adağı, bazen de fidye ve kefareti kastedecek şekilde kullanılmıştır. İslâm'ın beş şartından biri olarak zekât, dinen zengin sayılan Müslümanların kendi mallarından Kur'an'da belirtilen insan sınıflarına vermekle yükümlü oldukları belli bir payı ifade eder.¹⁶ Zekât, ibadet yönünün yanı sıra bireyde ve toplumda dinî ve ahlâkî değerleri yüceltme, kişinin maddî ve manevî varlığını temizleme, sosyal yapıyı güçlendirme, ekonomik hayata canlılık getirme işlevi görür. Zengini cimrilik hastalığından kurtarır,

¹⁴ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, sad. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 106-107.

¹⁵ Mustafa Çağrı, "Cömertlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 73.

¹⁶ Ali Duman, "Sadaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 383-384.

ona cömertlik ve şükretme hasleti kazandırır, toplumda sosyal dayanışmayı güçlendirir.¹⁷ İnfak kavramı ise kişinin Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla kendi malından harcama yapması, muhtaçlara çeşitli şekillerde yardımda bulunması anlamına gelir. Bu yönüyle infak, hem farz olan zekâtı hem de gönüllü yapılan her türlü hayrı kapsamaktadır.¹⁸

1. İNSANIN YARDIMSEVERLİĞE FITRÎ YATKINLIĞI

Yardımseverliğe yatkınlıktan bahsedildiğinde cömertlik, duyarlı sevgi, empati ve özgecilik kavramları öne çıkmaktadır. İnsan, özünde karşılıksız verme, hiçbir ödül ummadan yardım etme özelliğine sahip midir? Bunu tek tek bütün insanlar üzerinde test edip, olumlu sonuç almadan yapılacak bir genelleme bilimsel doğruluk değeri taşımayacaktır. Bu nedenle insanların özünde cömertliğe yatkın oldukları önermesi ispatlanabilir değildir. Ancak bu konuda belirlenecek örneklem üzerinden yapılacak ampirik araştırmalarla kesin olmayan tümevarımsal sonuçlar elde edilebilir. Mesela annelerin bebekleri ve hatta daha ileri yaştaki çocuklarına karşı, babaların çocuklarına ve kardeşlerin birbirlerine karşı doğal bir bakım ve sevgi kaynaklı yardım arzusuna sahip oldukları, yaygın tecrübeyle bilinmektedir. Özellikle annenin çocuğuna karşı sevgi ve bakımındaki koşulsuz sevgi ve karşılık ummayan fedakârlık, çevresine bilinçli bir ilgi ile bakan her insanın gözlemlediği doğal bir gerçektir. Buradan hareketle annenin çocuğuna karşı son derece cömert davrandığını iddia edebiliriz. Bu, koşulsuz sevgi ve merhamet içeren bir cömertliktir.¹⁹ Bir insanın bütün insanlara, hatta tüm varlıklara karşı cömert davranabileceğini varsayabiliriz. Fakat kişinin buna yetecek gönül zenginliğine sahip olması gerekir.

İbn Sina, cömertliği “gerekeni karşılıksız olarak vermek” şeklinde tanımlamaktadır.²⁰ Ona göre hiçbir menfaat ve karşılık beklemeksizin veren kimseye cömert denir. İbn Sina, hakiki cömert ile mecazi cömert arasında bir ayırım yapmakta ve geri dönecek bir şeyi kastetmeksizin kendisinden bol bol faydalar taştan kimseyi hakiki cömert olarak nitelendirmektedir. Bu manada herhangi bir gaye gütmeyen cömertlik eden ve salt iyi olan yegâne varlık Allah'tır.²¹ Allah'ın cömertliği “cüd” kavramı ile, insanların ahlaki manadaki cömertliği ise “seha” kavramı ile karşılanmaktadır. Müslüman filozoflar, Allah'ın her şeye varlık vermesini, yani varlıkları yaratmasını bir cömertlik olarak tasvir eder-

¹⁷ Mehmet Erkal, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 197.

¹⁸ Mustafa Çağrı, “İnfak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 22: 289.

¹⁹ Anne sevgisinin niteliği, koşulsuz sevgi ve koşullu sevgi hakkında bk. Erich From, *Sevme Sanatı*, trc. Selçuk Budak (Ankara: Öteki Yayınevi, 1997), 40-51.

²⁰ İbn Sina, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, trc. Ali Durusoy v.dğr. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 144.

²¹ İbn Sina, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 144-145.

ler. Çünkü böylece varlık, zorunlu mevcut olan Allah'tan taşmakta ve varlığı imkân dâhilinde olan şeyler dış dünyada varlık kazanmaktadır. Bu nedenle Allah, istidadı olan her şeye ve her insana kereminden kapasitesine uygun ölçüde lütfetmektedir.²² Allah, yaratmasında kendisini mükemmelleştirecek bir amaç gütmeyiz, dolayısıyla keyfi bir tasarrufta bulunmaz, herkese kabının aldığı ölçüde cömertçe verir. Vesilelere tutunan herkesin, dininden ve inancından bağımsız olarak zengin, sağlıklı ve mutlu olması bununla açıklanabilir. Cömertliği insanlar açısından incelediğimizde de, Allah'ın mutlak cömertliğine nispeten benzeyen bir durumla karşılaşırız. Fıtraten cömert olan kimseler, muhtaç olan kimsenin inancına ve ırk mensubiyetine bakmaksızın sırf iyilik gereği cömertçe verirler ve yardımda bulunurlar. Bu tıpkı güneşin uzayda ulaştığı her şeyi ısıtması ve ısıtması gibi doğal bir eylemdir. Bu manada cömertlik sevgi ile de ilişkilendirilebilir. Kişinin gönül zenginliği ne kadar enginse ister insan, ister başka bir varlık olsun, ilişkide bulunduğu her varlığı sever ve ona sevginin tecellisi olacak şekilde iyi davranır. Bu durumda sevgi, cömertlik ve iyilik arasında yakın bir bağ olduğunu söyleyebiliriz.²³

Cömertliğin erdem ahlak teorisinde fıtrî bir temellendirmesinin yapıldığını görmekteyiz. İslam ahlak filozoflarına göre erdemler, insandaki şehvî, gazabî ve aklî güçlerin mutedil çalıştırılmasıyla oluşur. Şehvet yani arzu gücü, kişinin fayda görüp de elde etmek istediği şeyleri kendisine çekmesini sağlar. Gazap yani öfke gücü, kişinin zararlı görüp de kendisinden uzaklaştırmak istediği şeyleri itme işlevi görür. Akıl gücü sayesinde insan doğru ve yararlı bilgileri elde eder. Arzu gücünün erdemi iffet, öfke gücünün erdemi yiğitlik, akıl gücünün erdemi hikmettir. Bu üç erdem bir kişide toplandığında adalet erdemi doğar.²⁴ Bizi burada ilgilendiren, cömertliği de kapsayan iffet erdemidir. Ahlak filozofları, arzu gücünün oburluk ve günahkârlık gibi ifrat; sönmürlük ve isteksizlik gibi tefrit uçlarına savrulmadan mutedil işlemesiyle iffet erdeminin ortaya çıktığını söylerler. İffette kişinin ihtiyaç duyduğu kadar fayda ile yetinmesi esastır. Ahlakçılara göre iffet erdeminin kendi içinde on iki alt erdemi vardır. Bunlar hayâ, nezaket, güzel yöneliş, barışçıl olma, sükûnet, sabır, kanaat, vakar, takva, intizam, hürriyet ve cömertliktir.²⁵ Bu ahlak teorisinde güzel huy anlamına gelen erdemler, belli bir ölçüde fıtrî ve tabii yatkınlığa bağlı olsa da, büyük ölçüde eğitimle gerçekleşir. Ama bu eğitim ancak erken yaşlarda, daha doğrusu çocukken verildiğinde etkilidir. Modern eğitim kuramlarının da doğruladığı gibi,

²² Hatice Toksöz, "Fârâbî Düşüncesinde İlahî Cömertlik (Cûd) ve Adalet (Adl)", *Diyanet İlmî Dergi* 52/1 (2016): 83-84.

²³ Bk. Hatice Toksöz, *İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri* (Ankara: Nobel Yayınları, 2016).

²⁴ Murat Demirkol, "Erdem ve Erdemsizlik", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: BİLAY, 2018), 185.

²⁵ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 93-95.

çocuğun karakteri altı yaşına kadar büyük ölçüde şekillenir.²⁶ Genetik ve fitri yatkınlık ile iklim ve çevresel şartlar çocuğun karakterinde etkilidir. Ama iyi bir aile, okul ve mahalle ortamı çocuğun güzel huylarla donanması açısından son derece önemlidir. Bilinçli, fedakâr, diğerkâm, merhametli üyelerden oluşan bir ailede çocuğun cömertlik melekesini kazanma ihtimali yüksektir.

İnsan, hayatını devam ettirebilmek için sosyal ve medeni bir ortamda yaşamak zorundadır. Güvenlik zarureti ve ekonomik şartlar bunu mecbur kılar. Kişinin can güvenliğini tek başına sağlayamayacağı daha açıktır. Meseleye ekonomik açıdan baktığımızda bir fert, ihtiyaç duyduğu bütün besin ve eşya çeşitlerini tek başına üretemez. Minimum düzeyde en temel ihtiyaç maddelerini üretebileceğini varsayabiliriz. Fakat o zaman da kişi, tüm sosyal, kültürel ve manevi bağlardan koparak ömrünü tamamen ihtiyaç maddelerini üretmek ve elde etmek için harcamak zorunda kalır. Kayıtlı tarih bize insanların eski çağlardan beri iş bölümü yaptıklarını ve medeni ortam oluşturarak ihtiyaçlarını değiş-tokuş veya alışveriş yoluyla giderdiklerini göstermektedir. İnsanların hayatı kolaylaştırmak adına birbirlerine ihtiyaç duymaları, onlar arasında hizmet ve alışveriş ilişkisinin ötesinde yardımlaşma ve fedakârlığın da yerleşmesine yol açmıştır. Herkes en azından bir meslek edinerek bir ürün veya hizmet üretmiş, geçimini bu mal veya hizmeti ona ihtiyaç duyan diğer bireylere para veya aynı mal karşılığı satarak sağlamaya çalışmıştır.²⁷ Varlıklı kişilerin gelir sağlamak için çalışmak zorunda olan bireylerden hizmet aldıkları ve buna karşılık onlara ücret ödedikleri bir istihdam düzeni kurulmuştur. Toplum içinde yoğun ilişkiler yoluyla kurulan ünsiyet, varlıklı kimselerin gönüllü olarak yoksulları gözetmelerine ve ihtiyaçlarını gidermelerine ortam hazırlamıştır. İnsanların içlerinde taşıdıkları sevgi, şefkat ve merhamet gibi duygular sosyal hayatın getirdiği mecburiyetlerle birleşerek toplumun üyeleri arasında güçlü dayanışma ve yardımlaşma bağları meydana getirmiştir. Husumet baş göstermedikçe güçlü ve ekonomik durumu iyi olan bazı bireyler, zayıf ve yoksul insanları koruma ve desteklemeyi vicdani bir sorumluluk olarak görmüşlerdir. Tarihî süreklilik içinde yaşanan tecrübeler zamanla kökleşmiş ve dayanışma insanlar tarafından benimsenmiştir. Dinler ve manevi öğretiler bu duygu ve tutumları teşvik edip, uhrevi bir müeyyideyle pekiştirince muhtaçlara yardım etme, insanlarda bir tür fitrî teamül halini almıştır.

Yardımseverliğe yatkınlık açısından önemli olan bir diğer kavramın duyarlı sevgi olduğunu söylemiştik. Duyarlı sevgi, ister yakın ister yabancı olsun

²⁶ Rifat Atay, "Aile Eğitim Merkezleri Olarak Camiler: Anne-Çocuk Grupları (0-5)", *Cami Merkezli Hayat: Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*, ed. Mehmet Keskin (İstanbul: Pelikan Basım, 2013), 62.

²⁷ Anar Gafarov, "Ahlakın Toplumsal Boyutu", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: BİLAY, 2018), 293.

insanlara karşı duyulan ilgi, önemseme, duyarlılık; özellikle acı çekmeleri ve yardıma muhtaç olmaları durumunda diğer insanları destekleme, yardım etme ve diğer insanları anlamaya odaklı duygu, düşünce ve davranışları içeren bir tutum olarak tanımlanmaktadır. Duyarlı sevgide empati, sempati, yardımseverlik, fedakârlık, önemseme, ilgi ve duyarlılık gibi özellikler bulunmaktadır.²⁸ Adler'e göre insanı olumlu sosyal dürtüler motive etmekte ve toplum yararına şahsi çıkarlarından vazgeçmesine yol açan sosyal bir içgüdü güdülemektedir. Bu bakış açısına göre insanlar sosyal fayda uğruna kendi ihtiyaçlarını ikinci plana atabilmektedirler. Fedakâr olma isteği, empati, ahlaki muhakeme, anlaşılabilirlik ve diğer insanların bakış açılarını anlama yeteneği şeklinde sıralanabilecek kişilik özellikleri duyarlı sevginin gelişmesini desteklemektedir. Bazı araştırmalarda, şefkat ve empati türü niteliklerin gelişimi ile olumlu sosyal davranışların artışı arasında bağlantı olduğu tespit edilmiştir. Duyarlı sevgi, insanları hem yakınlarla hem de yabancılara yardım etmeye sevk eden güçlü bir motivasyondur.²⁹

Duyarlı sevginin, From tarafından yapılan kardeş sevgisi, anaca sevgi, babaca sevgi, erotik sevgi, öz-sevgi, Tanrı sevgisi sınıflandırmasında koşulsuz anaca sevgi ve koşullu babaca sevgiden ziyade kardeş sevgisine tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Anaca sevgi, çocuğun anneye bağımlı olduğu ilk zamanlarda gösterilen sevgi olup, bazı anneler bunu çocuğun kendilerinden ayrılmalarda durumunda devam ettirememektedirler. From'a göre kardeşçe sevgide "komşunu kendin kadar sev" ilkesi geçerlidir. Burada sevgi bütün insanlar içindir ve dışlayıcı değildir. Çaresize, yoksula ve yabancıya yönelik yardım, kardeşçe sevginin başlangıcıdır.³⁰

Bireyler, yakın oldukları insanlara, yabancılara oranla daha fazla duyarlı sevgi hissetmektedirler. Hem gönüllülük ile diğer insanlara sağlanan sosyal destek arasında hem de maneviyat ile insanlık için hissedilen duyarlı sevgi arasında pozitif ilişkili vardır. Başkalarına hissedilen duyarlı sevgi, bireylerde iyi olma halini artırmaktadır. Başkalarının kendileri için duyarlı sevgi hissettiklerini fark eden insanların kendi kendilerine olan saygılarının arttığı görülmüştür. Başka insanlara hissedilen duyarlı sevgi, kişiliğe olumlu faydalar sağlayabilmektedir. İnsanlar, olumlu sosyal duygu ve davranışlar gösterdikleri zaman kendilerine duydukları saygıda ve ruhsal durumlarının iyiliğinde artış olur. Özellikle toplumsal ilişkilerde, diğer insanlara yardım etmenin kişiliğe uzun vadeli yararları vardır.³¹

²⁸ Ahmet Akın – Halime Eker, "Duyarlı Sevgi Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/1 (2012): 76.

²⁹ Akın – Eker, "Duyarlı Sevgi Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", 77.

³⁰ Bk. From, *Sevme Sanatı*, 48-52.

³¹ Akın – Eker, "Duyarlı Sevgi Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", 77-78.

Sosyal psikolojide özgecilik, hiçbir menfaat beklentisi olmadan, yalnızca başkalarının yararı için yapılan davranış olarak tanımlanır.³² Özgecilik diğerkâmlık olarak da bilinir. Özgecilik, İngilizcedeki “altruism” sözcüğünün Türkçe karşılığı olup, bireyin gönüllü hizmet sunarken zamanı, imkânları ve enerjiyi hedef kişilerin içinde bulundukları koşulları göz önünde bulundurarak harcamasını ifade eder. Özgecilik; bağışta bulunma, yardım etme ve sorumluluk üstlenme gibi bazı olumlu sosyal davranışları kapsamaktadır.³³

Ümmet ve arkadaşlarının Fisher ve Cole’dan aktardığı bilgilere göre bireyleri gönüllü iş yapmaya sevk eden temel güdüler, gereksinimler, bilinçli nedenler ve yararlılardan oluşmaktadır. Birinci durumda, bireyin davranışları içsel gereksinimlerin bir sonucudur. İkinci durumda, davranışlar bilinçli nedenlerden kaynaklanmaktadır. Üçüncü durumda bireyin davranışları beklenen fayda veya ödüllere yönlendirilmektedir. Özgeciliğe karşımıza çıkan bir başka değişken, diğer insanların davranışlarının etkileridir. Kişilerin yardım etme davranışında, çevrede bulunan diğer kişilerin nasıl davrandıkları da etkilidir. Sokakta yürürken göğsünü tutarak yere yığılan kişiye çevredekilerden biri yardım etme davranışı gösterdiğinde diğerleri de bundan etkilenecek yardım etmeye başlarlar.³⁴ Saygı görme, takdir edilme, ilgi çekme ya da meşhur olma amacıyla yapılan olumlu sosyal davranış ile ödül beklemeden yapılan yardım etme davranışı arasında fark vardır. Bilgin’e göre, bireyler, ahlaki değerleri ihlal ettiklerini düşündükleri kişilere yardım etmekten kaçınırken, kendi ırk veya sosyal gruplarına mensup kişilere yardım etmekte daha çok istekli davranmaktadırlar.³⁵

Bir davranışın özgeci oluşunun temel şartı, ödül beklemeden tamamen gönüllü olarak, yalnızca başkasının sıkıntısını gidermek niyetiyle yapılmış olmasıdır. Özgeciliği etkileyen başlıca faktörler, yaş, cinsiyet, duygu durumu ve yardıma gereksinimi olan kişinin sahip olduğu özelliklerdir.³⁶

Özgeci davranışın en temel motivasyonlarından biri empatidir. Empati, başkalarının düşünceleri, duyguları, algıları ve niyetleri hakkında bilişsel farkındalığa sahip olma ve kendini karşıdakinin yerine koyarak duygusal tepki verme eğilimi olarak tanımlanmaktadır. Empati kurabilmek için ben-merkezcilikten uzaklaşıp karşıdakinin rolünü üstlenebilmek gerekir. Bilişsel rol almada sahip olunması gereken özelliklerden biri yetişkin rolüdür. Bu rol, fiziksel gerçekler

³² Burcu Tekeş – Derya Hasta, “Özgecilik Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Nesne Psikoloji Dergisi (NPD)* 3/6 (2015): 57.

³³ Durmuş Ümmet v.dğr., “Özgecilik (Altruism) Ölçeği Geliştirme Çalışması”, *Degerler Eğitimi Dergisi* 11/26 (Aralık 2013): 303.

³⁴ Ümmet v.dğr., “Özgecilik (Altruism) Ölçeği Geliştirme Çalışması”, 304.

³⁵ Bk. Nuri Bilgin, *Sosyal Psikolojiye Giriş* (İzmir: İzmir Kitaplığı, 1995), 287.

³⁶ Tekeş – Hasta, “Özgecilik Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, 57-58.

karşısında akılcı davranmayı sağlar. Bu rol yeterli olmadığı için çocuk-benlik durumu da şarttır. Bu durum, merak, spontanlık ve yaratıcılık gibi doğal çocuk eğilimlerini kapsar. Empati için gerekli olan bir diğer benlik durumu ana-baba benlik durumudur. Koruyucu ana-baba benliğine sahip olan bireylerin empatik tepki vermeleri ve sıkıntı çeken kimselere yardım etme eğilimleri daha fazladır.³⁷

Tekeş ve Hasta'nın Batson ve arkadaşlarının ortaya koyduğu empati-özgecilik denencesi ile temmellendirdikleri bilgilerde dikkat çeken hususlardan biri, yardım etme davranışının empatik ya da egoist motivasyonlardan kaynaklanabileceği durumudur. Egoist motivasyonda empatinin seviyesi düşük olup yardım etme davranışı bireyin şahsi mutluluğuna odaklanmaktadır. Empati kaynaklı yardım etme davranışında ise, yardım edilen kişinin mutluluğu hedeflenmektedir. Egoist motivasyonlu bir yardım etme davranışı her zaman gerçekleşmeyebilir. Tam tersine, empatik motivasyonla yapılan özgeci davranışta, ne pahasına olursa olsun, yardım etme davranışı her halükârda gerçekleşebilmektedir.³⁸

Özgecilik, çıkar gözetmeden yapılan bir diğerkâmlık olsa da, özgeci davranışta bulunan kişi bir şekilde bunun mükâfatını görür. Özgecilik özgeci davranışta bulunan bireye bazı faydalar sağlar. Bireyin kendi sorunlarından uzaklaşmasına yardımcı olur, hayatın değeri ve anlamı konusundaki anlayışını geliştirir, algılama yeterliliğini yükseltir, ruh halinin niteliğini iyileştirir, sosyal uyumu artırır.³⁹

2. YARDIMSEVERLİĞİN DİNİ DAYANAĞI

Dinler, inanç, ibadet, uygulama ve ahlak bakımından bazı farklılıklar göstermekle birlikte müntesiplerine ahlâkî bir erdem olarak yardım etmeyi öğütlemektedir. Bu açıdan din ve dindarlık sevgi, şefkat, merhamet, adalet, iyilik ve yardımseverlik gibi prososyal davranışları ifade eden kavramlarla özdeşleşmiştir. Dünyanın birçok bölgesinde dindarlar, kurdukları dinî kurumlar ve vakıflar kanalıyla muhtaçlara, felaketzedelere, genel olarak yoksullara yiyecek, giyecek ve barınma araçları sağlayıcı faaliyetlerde bulunmaktadır. Dinî bir telkin ve motivasyona bağlı olmadan koşulsuz sevgi ve özgeci tutumla yardımda bulunan insanlar da vardır. Fakat burada incelediğimiz konu, dindarların tutumu

³⁷ Mustafa Koç, "Din Psikolojisi Araştırmalarında Empatinin Ampirik Bilgi Bakımından Değeri Üzerine Kuramsal Açıdan Metodolojik Bir Bakış Denemesi", *EKEV Akademi Dergisi* 9/22 (2005): 56.

³⁸ Tekeş – Hasta, "Özgecilik Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", 55-75.

³⁹ Figen Kasapoğlu, "İyilik Hali ile Özgecilik Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Hikmet Yurdu* 7/13 (Haziran 2014): 275.

ve dinin yardıma yönelik motivasyonu olduğu için özel olarak dinî teşvik ve telkinlerin etkisine odaklanacağız.

İslam dininin yardımseverlik konusundaki emir ve tavsiyelerini ele almadan önce meselenin Yahudilik, Hristiyanlık ve Budizm gibi diğer bazı dinlerde nasıl görüldüğüne kısaca değinmek istiyoruz. Tevrat'da yardımlaşmayı, komşuya iyilikte bulunmayı emreden pek çok emir vardır.⁴⁰ Aynı şekilde sevgi, merhamet ve iyilik gibi kavramlara İncil'de de yer verilmektedir. Hz. İsa, takipçilerini merhametli insanlar, İyi Samiriyeli olarak nitelemiş ve yardım edenleri övmüştür.⁴¹ Budizm'de iyilik, merhamet, verme gibi ahlaki değerlere vurgu yapılmaktadır. Birçok Budist düşünür de “başkası yönelimli” düşünme tarzına dikkat çekmekte ve kişiyi prososyal eğilimleri yok eden düşmanlık, haset ve hüsrân duygularına karşı uyarmaktadır.⁴²

Başkasına yardımın fedakârlık derecesindeki şekli olan isâr, bir insanın başkasını kendisine tercih etmesi ve önde tutması anlamına gelir. Bu, özgecilik ve diğerkâmlık ile aynı anlam çerçevesine giren bir kavramdır. Kur'an'da isârdan övgüyle bahsedilmektedir: “Önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönülleri iman ile dolmuş olan kimseler, hicret edip kendilerine gelenleri severler; onlara verilenler sebebiyle içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; bizzat muhtaç olsalar bile onları kendilerine tercih ederler.” (el-Haşr 59/9). İnfak kavramının isâr derecesini ifade edecek şekilde kullanıldığını görmekteyiz: “Muttakiler hem bollukta hem de darlıkta Allah yolunda infak ederler, öfkelenedikleri zaman öfkelerini yutarlar, insanları affederler. Allah iyi davrananları sever.” (Âl-i İmrân 3/134). Bu ayet, infakta bulunanların hem rahatlıkta hem de sıkıntılıyken yardım ettiklerini belirtmektedir. İnfak, bir kişinin sahip olduğu maddi ve manevi imkânlardan başkasına verebilmesi demektir. Bu anlamda infak, başkasını kendine tercih etme manasındaki isâr ile aynı anlama gelmektedir. Çünkü bir insanın başkasını kendine tercih ederek bizzat muhtaç olmasına rağmen, ona her türlü isârdan bulunması aynı zamanda infaktır.

Cömertlik, diğerkâmlık ve özgecilik güzel bir huy ve olumlu bir tutum olmakla birlikte İslam dini insanlara yardım etmeyi genel olarak teşvik etmiş, bu konuda bazı düzenlemeler yapmıştır. İslam'da zekât, sadaka, fitre ve infak toplumdaki maddi yardımlaşmayı teşvik eden uygulamalardır. Kişi cömertliğinden dolayı yardım etmese bile, sırf Allah'ın bir emrini yerine getirmek için yardım eder. Fakat sadaka ve zekât verilirken muhtaç insanın incitilmemesi özellikle hâtlırlatılır. İnsanların birbirlerine muhtaç olmaları karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmayı zorunlu kılmaktadır. İslam yardımlaşmayı bütün maddi

⁴⁰ Tesniye 15/12-14; Çıkış 20/12-17.

⁴¹ Luka 10/29-36.

⁴² Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, 69.

ve manevi hayatımızı kapsayacak şekilde en geniş sınırları ile ele almış, dinî, ahlaki ve sosyal bir görev olarak ortaya koymuştur.⁴³

“Kim (elinde olanlardan) verir, Allah’a karşı gelmekten sakınır ve en güzel sözü doğrularsa biz onu kolay olana yöneltiriz. Kim de cimrilik eder, kendini müstağni görür, en güzel sözü yalanlarsa biz onu işini zorlaştırır. Düştüğü zaman malı ona hiçbir fayda sağlamaz.” (el-Leyl 92/5-11). Vahyin ilk döneminde nazil olan bu ayetler üç niteliği öne çıkarmaktadır: Verme, takva ve tasdik. Sıkıntılı bir hayata uğrayacağı haber verilen diğer insan tipi cimrilik, kibir ve yalanlama ile nitelenmiştir.

Kur’an, iyilik ile yardımseverlik arasında sıkı bir bağ kurar: “Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça asla iyiliğe ulaşamazsınız. Allah harcadığınız her şeyden haberdardır.” (Âl-i İmrân 3/92).

İslam’ın kutsal kitabı Kur’an, yardım etmeyi bazen doğrudan teşvik eder, bazen yardımsever insanları överek dolaylı özendirir, bazen de uhrevi mükâfata dikkat çekerek bir çeşit kişiyi yardım etmeye mecbur bırakır. Aşağıdaki ayetler bu açıdan incelenebilir.

“De ki: Şüphesiz, Rabbim rızkı kullarından dilediğine bol bol verir ve dilediğine kısar. Allah yolunda her ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır.” (es-Sebe’ 34/39).

“Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda infak ederler, öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah, iyilik edenleri sever.” (Âl-i İmrân 3/134).

“Mümin kullarıma söyle! Namazı dosdoğru kılınlar, alışveriş ve dostluğun geçerli olmadığı gün gelmeden önce kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda gizlice ve açıktan infak etsinler.” (İbrahim 14/31).

“Onlar Rablerine döndürüleceklerini bildikleri için verdiklerini kalpleri ürperek verirler, hayır işlerine koşarlar ve bu uğurda öne geçerler.” (Mü’minûn 23/60-61).

“Kim Allah’a sonunda kendisine kat kat geri ödeyeceği güzel bir borç verir? Allah (rızkı) daraltır ve genişletir. O’na döndürüleceksiniz.” (el-Bakara, 2/245).

Yardımseverlik tutumunun muhatapları bağlamına göre daraltılmış ve genişletilmiştir. Akrabalardan yabancı insanlara kadar geniş bir yardıma muhtaçlar listesi oluşturulmuştur. “Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya hakkını ver, ama sakın israf etme!” (el-İsrâ 17/26). “Onların mallarında hem (yardım) isteyenlerin hem de (iffetinden dolayı istemediği için) mahrum olanların hakkı vardır.” (ez-Zâriyât 51/19). “Allah yolunda infak edin. Kendinizi kendi ellerinizle tehlikeye atmayın. İyilikte bulunun. Allah iyilikte bulunanları sever.” (el-Bakara 2/195). “Sana Allah yolunda neyi infak etmeleri gerektiğini soru-

⁴³ Hamdi Kızılar – İlyas Canikli, *Değerler Eğitimi* (Karabük: Deneme Yayınları, 2015), 222.

yorlar. De ki: Hayır olarak ne infak ederseniz o, anne ve baba, akraba, yetimler, fakirler ve yolda kalmışların hakkıdır. Allah, yaptığınız hayırları hakkıyla bilir.” (el-Bakara 2/215). “(Sadakalar ancak) kendilerini Allah yoluna adayan ve yeryüzünde dolaşma imkânı bulunmayan yoksulların hakkıdır. İffetlerinden dolayı (istemedikleri için) bilmeyenler onları zengin zanneder. Sen onları yüzlerinden tanırsın. Arsızlık edip de kimseden bir şey istemezler. Allah, hayır olarak verdiklerinizi bilir. Mallarını gece gündüz; gizli ve açık Allah yolunda harcayanların Rableri katında mükâfatları vardır. Onlar ne korku yaşayacaklar ne de mahzun olacaklardır.” (el-Bakara 2/273-274).

İslam’da yapılacak yardımın nitelikli olması vurgulanmıştır. Bunun ölçüsü, kişinin kendisi için tercih ettiği mal ve hizmet kalitesidir. “Ey müminler! Kazandığınız iyi şeylerden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda infak edin. Kendinizin göz yummadan almak istemeyeceğiniz değersiz şeyleri vermeye kalkışmayın. Biliniz ki Allah, zengindir ve övülmeye lâyıktır.” (el-Bakara 2/267).

Yardım yapmanın şekli ve yöntemi de önemlidir. Bu konuda yardım görenin incitilmemesi esas alınmıştır. Yerine göre gizli de açık da yardım yapılabileceğine dair ruhsat verilmiştir. “Allah kendi yolunda infak ettiğiniz veya adadığınız her şeyi bilir. Zalimlerin yardımcısı olmayacaktır. Açıktan sadaka verirsiniz ne güzel! Ama fakirlere gizlice verirsiniz bu, sizin için daha hayırlıdır ve bazı günahlarınıza kefarettir. Allah, yaptıklarınızdan haberdardır... Neyi infak ettiyseniz hakkınız yenmeden karşılığı size tam olarak ödenir.” (el-Bakara 2/270-272). “Güzel söz ve bağışlama, inciterek verilen sadakadan daha hayırlıdır.” (el-Bakara 2/263).

Yardımda karşılık gözetmeme, yardım edilen kişiden bir karşılık ve menfaat ummama konusuna dikkat çekilmiştir. Verilen sadaka veya yapılan yardımın Allah’a verilen bir borç olarak kabul edilmesi, mükâfatını Allah’ın ödeyeceği vurgulanmıştır. “Onlar yoksula, yetime ve esire gönüllü olarak yemek yedirirler. (Derler ki:) Biz size yalnızca Allah rızası için yediriyoruz. Sizden buna bir karşılık ve teşekkür beklemiyoruz. Çünkü biz, suratların asılacağı o çetin gün sebebiyle Rabbimizden korkarız.” (el-İnsan 76/8-10). “Şüphesiz ki sadaka veren erkeklere ve kadınlara ve Allah’a güzel bir borç verenlere (verdikleri) kat kat ödenir. Ayrıca onlara daha değerli bir mükâfat da verilecektir.” (el-Hadid 57/18).

Bununla birlikte Kur’an, yardım yapan kişinin ahirette mükâfata kavuşacağını da ısrarla belirtmektedir. Kur’an’ın karşılık ummadan yardım etmeyi teşvik ettiği halde iyiliğe karşılık mükâfat verileceğini belirtmesi çelişkili bir durum olarak anlaşılabilir. Fakat bunu İslam’ın iyilikleri ödüllendirme, kötülükleri cezalandırma şeklindeki uhrevi yaptırım ile destekleme yöntemi kap-

samında düşünmek mümkündür. İslam dini bu yolla, yardımseverliği henüz içselleştirememiş kimseleri de yardıma teşvik etmiş olmaktadır.

Hız. Peygamber'in Müslümanları yardımseverlik tutumuna ve yardım etme davranışına özendiren birçok hadisi ve sünnet olarak bilinen uygulamaları vardır. Bunlara birkaç örnek verebiliriz: "Hiçbiriniz kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe gerçek mümin olamaz."⁴⁴ "Yanı başında komşusu açken tok yatan bizden değildir."⁴⁵ "Müminler birbirleri için, her parçası diğerini destekleyen bina gibidirler."⁴⁶

İslam, sadece belli bir şekilde zekât ve sadaka vermeyi değil, bir borçlunun borcunu ödeyememesi halinde onu istemekten vazgeçerek tamamen hibe etmeyi de yardım ve destek kapsamına almaktadır. Bu, İslam dininin dayanışma ve birlik içinde olmaya özendirdiği toplum yapısına uygun bir öneridir. "Eğer borçlu sıkıntı çekmekteyse eli genişleyinceye kadar ona mühlet verin. Keşke (borcu) sadaka olarak bağışlamanın sizin için daha hayırlı olduğunu bilseniz." (el-Bakara 2/280).

Kur'an'da genel olarak cömertlik vurgusu yapıldığı kadar sadaka ve zekât şeklinde kurumsallaşmış yardımlar da emredilmektedir. Ayetlerde dinamik hayatın içinden seçilmiş yardım örnekleri de verilmektedir. Âl-i İmrân sûresinin 92. ayetinde gerçek iyiliğe ulaşma, sevilen şeylerden vermeye bağlanmıştır. Bollukta ve darlıkta verme kavramı, cömertlik ve infakın zenginlere mahsus bir erdem olmadığını, her durumda herkesin yapabileceği ve yapması gereken bir görev olduğunu göstermektedir.⁴⁷

3. DİNİ MOTİVASYONUN YARDIMSEVERLİĞE ETKİSİ

Davranışlara yön veren değerler, birey için bir durum, kişi ya da nesnenin diğerinden üstünlüğünü ifade eder. Değerler ile davranışlar arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Bireyin davranışları, onun bilişsel değer sistemini yansıtır.⁴⁸ Değerlerin toplum ve din olmak üzere iki kaynağı vardır. Toplumsal bir etkileşim ortamında değerler ihtiyaç ve davranıştan kurumsallaşmalara giden bir süreçte ortaya çıkar. Değerlerin ikinci temel kaynağı olan din, bireysel ve toplumsal değerler sistemini oluşturmada etkilidir. Din, bütün insani değerleri Tanrı'ya dayandırır ve değerler sistemine bütünlük kazandırır.⁴⁹

Schwartz'a göre güç, başarı, hazcılık, uyarılım, özyönelim, evrenselcilik, iyilikseverlik, gelenek, uyma ve güvenlik olmak üzere 10 temel değer tipi söz

⁴⁴ Buhârî, "İmân", 7.

⁴⁵ İbn Ebi Şeybe, "İmân", 33.

⁴⁶ Buhârî, "Edeb", 36.

⁴⁷ Harun Şahin, *Kur'an'ın Realist Ahlak İnşası* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 77.

⁴⁸ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 74.

⁴⁹ Ayten, *Prosoşyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, 86.

konusudur. Schwartz'ın değer yönelim modeli kullanılarak yapılan araştırmalarda genel olarak yardımseverlik, dürüstlük, bağışlayıcılık, sorumluluk sahibi ve adil olma gibi prososyal ilkeleri içeren "iyilikseverlik" değerine önem verildiği ve bu değer ile dindarlık arasında olumlu ilişki olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, Kuşdil ve Kağıtçıbaşı, öğretmenlerin değer yönelimlerini tespit etmek için 183 öğretmen üzerinde yaptıkları araştırmada, öğretmenlerin dindarlığa alt sıralarda önem verdiklerini; yardım etmek gibi prososyal değerleri içeren iyilikseverliğe en yüksek önemi verdiklerini tespit etmişlerdir.⁵⁰

Dini inancın bireyin davranışı üzerindeki etkisini anlamak için "neye" inandığını ve "ne" yaşadığını bilmenin yanı sıra, dine "neden" ve "nasıl" inandığını ve nasıl yaşadığını da bilmek gerekir. Yardım etme davranışı ile dindarlık arasındaki ilişki, dinin ve yardım etmenin farklı boyutlarına göre çeşitlilik gösterebilir. Dindarlığın farklı boyutlarının başkasına yardım etmede değişik şekillerde etkili olabileceği konusunda ortaya konan en önemli teori, Gordon Allport'a aittir. Allport'a göre, "dini bir araç olarak görme" olarak bilinen dış kaynaklı dindarlık, kişinin kendine odaklanmasına ve sadece kendini düşünmesine sebep olmaktadır.⁵¹ "Dini bir amaç olarak içselleştirme" olarak bilinen iç kaynaklı dindarlık ise kişinin başkalarını düşünerek şefkat ve kardeşlik duyguları geliştirmesine yardımcı olmaktadır. Bu olgunluk seviyesine çıkan bir dindar, başkalarına karşı daha empatik ve daha yardımsever davranabilir. Dindarlık-yardım etme ilişkisini konu alan ilk araştırmalarda Allport'un teorisi test edilmiş; iç kaynaklı ve dış kaynaklı dindarlık ile yardım etme davranışı arasındaki ilişki incelenmiştir. Daha sonra bu iki dini yönelime Daniel Batson tarafından sorgulayıcı dinî yönelim boyutu eklenmiş ve yeni araştırmalarda kullanılmıştır.⁵²

Ayten, yardım etme-dindarlık ilişkisi üzerinde çalışan Batson'un, dini yönelim ile başkasına yardım etme arasındaki ilişkiyi inceleyen bir araştırmasında sorgulayıcı dini yönelime sahip bireylerin, başkalarına yardım etme konusunda, iç kaynaklı dinî yönelime sahip bireylere göre daha tereddütlü davrandıkları bulgusuna ulaştığını aktarır. Buna göre iç kaynaklı dindarlar, muhtaçlara yardım konusunda daha kararlı davranmışlardır. Hatta içselleştirilmiş dini yönelime sahip bireyler, yardıma muhtaç insan, yardıma ihtiyaç duyduğunu ifade etmese bile, ona yardım etmede ısrarlı olmuşlardır. Bu bulgulara göre, dinin amaç olarak görüldüğü iç kaynaklı dindarlıkta motive edici güç, bireyin için-

⁵⁰ Ersin Kuşdil – Çiğdem Kağıtçıbaşı, "Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı", *Türk Psikoloji Dergisi* 15/45 (2000): 71; Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, 87.

⁵¹ Gordon Allport, "Religious Context of Prejudice", *Journal for Scientific Study of Religion* 5 (1966): 347-457.

⁵² Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, 77- 78.

den gelen yardım etme isteği iken, sorgulayıcı dini yönelimde yardıma muhtaç insanın etkileyciliğidir.⁵³

Yapılan araştırmalarda genel olarak yardım etmenin iç kaynaklı dindarlık ile olumlu, dış kaynaklı dindarlık ile olumsuz ilişkisinin olacağı ön görülmüştür. Bu, iç kaynaklı dindarların kendilerini aşarak başkalarına yardım etme eğiliminde oldukları, dış kaynaklı dindarların ise kendilerine odaklanarak daha az yardım etme eğiliminde oldukları anlamına gelmektedir. Sorgulayıcı dini yönelime sahip olan dindarların ise, bireyin gerçekten yardıma muhtaç olup olmadığı hususuna odaklanacakları, muhtaç gördüklerine daha duyarlı davranacakları kabul edilmiştir. Dindarlık ile yardım etme davranışı arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalarda bu öngörülerini doğrulayan bulgulara ulaşılmıştır. İç kaynaklı dindarlar ayırım gözetmeden yardım etme eğilimindeyken, sorgulayıcı dindarlar bireyin gerçekten yardıma muhtaç olup olmadığını sorgulama eğiliminde olmuşlardır. Ayrıca iç kaynaklı dindarlar şartlar zorlaşsa bile başkalarına yardım etmekten kaçınmamışlardır.⁵⁴

Demir, *Dindarlık-Yardımseverlik İlişkisi: Malatya Örneği* adlı araştırmasında iç güdümlü yani iç kaynaklı dindarlık ve dış güdümlü yani dış kaynaklı dindarlık ile yardımseverlik arasındaki ilişki konusunda yukarıda belirtilen bulgulara benzer sonuçlar elde etmiştir. Demir, dindarlık ile yardımseverlik tutumu arasındaki ilişkiyi yaş, cinsiyet, sosyal çevre, medeni durum, eğitim durumu, meslek grupları ve gelir durumu etkenleri açısından da incelemiş, bazı değişkenlerde Malatya yöresine mahsus sayılabilecek bulgulara ulaşmıştır.⁵⁵

Dindarlık ile yardım etme arasındaki ilişkiyi belirleyen faktörlerden biri de hissedilen sorumluluk duygusudur. Sorumluluk sahibi kişilerin diğer insanlara göre daha anlayışlı oldukları; ilgilerini dar alanla sınırlandırmadıkları; çok boyutlu bir ilgi taşıdıkları, düşmanlık duygularının başkalarına oranla daha az olduğu; ahlâkî problemlere daha çok ilgi gösterdikleri, kendilerine güvenlerinin daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Her din kendi inananlarına belirli sorumluluklar yükler. Nitekim yapılan bazı araştırmalarda dindarlık ile sorumluluk sahibi olma arasında olumlu ilişkinin olduğu dini inanç ve ibadetleri yerine getirmenin sorumluluk duygusunu geliştirdiği yönünde bulgular elde edilmiştir.⁵⁶ Böyle bir sorumluluk duygusunun varlığı ya da yokluğu, dindar-

⁵³ Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, 79.

⁵⁴ Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, 78-79.

⁵⁵ Muhammed Demir, *Dindarlık-Yardımseverlik İlişkisi: Malatya Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017), 83-85.

⁵⁶ Bk. Veyssel Uysal, "Kentsel Hayatta Dindarlık ve Oruç İbadetinin Bireysel-Toplumsal Yansımaları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2007): 165-167, 203.

lığın yardımseverlik tutumundaki etkisinin olumlu veya olumsuz olmasında etkilidir.⁵⁷

Dinin öğretilerine uygun olarak yaşanan dindarlık, bireyin başkalarıyla empati kurmasını ve onların bulundukları durumu daha rahat anlamasını sağlar. Bu empatik eğilim sayesinde kişi, muhtaç insanlara hiçbir karşılık beklemeden yardım etmeye yönelir. Empati, yardım etmede bireylere diğerkâmlık motivasyonu sağlar. Din, bireye empatiyi öğütleyerek ve ibadetlerle empati süreci yaşamasını sağlayarak, onun karşılıksız yardım etme sürecini destekler. Mesele, oruç tuttuğu süre içerisinde aç ve susuz kalan birey, empati kurarak kendisi gibi muhtaçların halini daha iyi anlar. Bu da kişiyi, başkalarına yardım etmeye yöneltir. Empati, yardım etme ve dindarlığı konu alan birçok ampirik araştırmada genel olarak dindarlık ile hem yardım etme hem de empatik eğilim arasında olumlu ilişki bulunduğu görülmüştür. Empati, başkalarına yardım ve dindarlık arasındaki ilişkinin incelendiği bir araştırmada, dindarlık-yardım etme ilişkisinin, dindarlık-empati ilişkisinden daha güçlü olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durum, vaazlarda yardımı özendiren kıssaların ve güzel öğütlerin bireyler üzerinde daha etkili ve teşvik edici olması ile açıklanabilir.⁵⁸

Cömertlik ve yardımseverlikte örnek olan şahsiyetler, gerçekte fitraten cömert oldukları için din onların bu duyarlılıklarını beslemiş ve güçlendirmiştir. Birçok dindarın dinin telkin ve teşvikine rağmen ahlaki zaafılar göstermeleri ve cimri tutumlar sergilemeleri fitri yatkınlık olmadığında, sadece dinî emir ve teşvikin olumlu sonuç vermediğini göstermektedir. Tamamı özgecilik ve diğerkâmlık kapsamında değerlendirilememekle birlikte, şartlarını taşıyan Müslümanların en azından bir ibadeti yerine getirmek gayesiyle belli ölçülerde zekât ve sadaka vermeleri yardımseverliğin dinî bir tutum olarak yaşamakta olduğu anlamına gelir. Netice itibarıyla Müslüman dindarların yardımseverliği dinî bir tutum olarak benimseyip farklı duygusal motivasyonlarla belli ölçülerde davranışa dönüştürdüklerini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Bu çalışmada yardımseverlik tutumu ve buna bağlı olarak yardım etme davranışı genel olarak din, özel olarak İslam dini ve İslam düşüncesi çerçevesinde incelenmiştir. İslam dininde konunun infak, sadaka, zekât, isâr, ihsan ve merhamet kavramları ekseninde ele alındığını; İslam ahlak düşüncesinde ise, konuya dair cömertlik, diğerkâmlık ve sevgi kavramlarının öne çıktığını tespit ettik. Bir dinî tutum olarak yardımseverliği incelediğimiz bu çalışmada, sosyal psikolojide dinî tutum, dinî davranış, dindarlık, prososyal davranış, duyarlı

⁵⁷ Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, 84-85.

⁵⁸ Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, 89-91.

sevgi, özgecilik, empati ve yardım etme kavramlarının kullanıldığını gördük. Biz meseleyi hem geleneksel İslam düşüncesinin terminoloji ve literatürüne başvurarak, hem de sosyoloji ve psikolojinin terminoloji, literatür ve yöntemlerine müracaat ederek inceledik.

Makalede yardımseverlikle ilgili klasik ve modern kavramları konumuzla ilişkisi ölçüsünde kısaca inceleyip açıkladık. Özellikle insanın yardımseverliğe yatkınlığını İslam ahlak düşüncesindeki cömertlik kavramı ve insanın sosyal varlık oluşuna dayalı olarak ele aldık. Sosyal psikolojide önemli bir yer tutan duyarlı sevgi ve özgecilik üzerine yapılmış çalışmalardan istifade ederek insanın yardımseverliğe ne derecede yatkınlık taşıdığını ortaya koymaya çalıştık. İnsanı prososyal davranışta etkileyen birçok iç ve dış faktörün olduğunu, ama biyolojik ve psikolojik yapı, aile, çevre, din, eğitim ve kültür gibi etkenlerin belirleyici rollere sahip olduklarını anladık.

Yardımseverliğin dinî dayanağını temellendirirken kutsal kitapların, özellikle Kur'an'ın yardım ve iyilik yapma yönündeki emir, teşvik, tavsiye ve güzel örnekler sunumuna yer verdik. İslam dininin gerek emir gerekse tavsiye yoluyla inananlarını yardımseverliğe, yardım etmeye teşvik ettiğini tespit ettik. Dinî referansların yardımseverliği benimseme ve uygulama yönünde motivasyon oluşturduğu anlaşılmaktadır. Dinî motivasyonun yardımseverliğe etkisi kapsamında dış kaynaklı dindarlık, iç kaynaklı dindarlık ve sorgulayıcı dinî yönelim ile yardımseverlik tutumu ve yardım etme davranışı arasındaki ilişkinin niteliğini belirledik. Empati, özgecilik ve duyarlı sevginin iç kaynaklı dindarlık ile birleşmesi halinde bireyin yüksek düzeyde yardıma yönelme eğilimi göstereceği sonucuna ulaştık. İstismara kapıları kapatmak isteyen yardımseverlerin sorgulayıcı dinî yönelimin etkisinde hareket ettikleri söylenebilir.

Çalışmamızda yer verdiğimiz bazı ampirik araştırmalara dayanarak dinî emir ve tavsiyelerin dinî tutumun duygusal ve davranışsal yönünden daha çok bilişsel yönü üzerinde etkili olduğunu ileri sürebiliriz. Ancak içsel olarak sevgi, merhamet ve empati gibi değerlere daha baştan sahip olan bireyde dinî yönlendirmelerin davranışa yönelik daha güçlü etki yaptığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle dinî emir ve tavsiyelerin, hazırlayıcı iç ve çevresel etkenler olmadan yardımseverliği davranış düzeyinde tek başına garanti edemeyeceğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Akın, Ahmet – Eker, Halime. “Duyarlı Sevgi Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması”. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/1 (2012): 75-85.
- Allport, Gordon. “Religious Context of Prejudice”. *Journal for Scientific Study of Religion* 5 (1966): 447-457.

- Apaydın, Halil. "Burçların Dinî Tutum ve Davranışlarla İlişkisi." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/3 (2002): 183-206.
- Arslan, Hasan. "Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009): 77-96.
- Atay, Rifat. "Aile Eğitim Merkezleri Olarak Camiler: Anne-Çocuk Grupları (0-5)". *Cami Merkezli Hayat: Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*. Ed. Mehmet Keskin. 62-76. İstanbul: Pelikan Basım, 2013.
- Aydın, Ali Rıza. *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*. Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 1995.
- Ayten, Ali. *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Baycar, Abdülmuttalip. "Dini ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019): 199-225.
- Bilgin, Nuri. *Sosyal Psikolojiye Giriş*. İzmir: İzmir Kitaplığı, 1995.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahih*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Çağrı, Mustafa. "Cömertlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 72-73. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çağrı, Mustafa. "İnfak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Demir, Muhammed. *Dindarlık-Yardımsseverlik İlişkisi: Malatya Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017.
- Demirkol, Murat. "Erdem ve Erdemsizlik". *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ed. Murat Demirkol. 179-203. Ankara: BİLAY, 2018.
- Duman, Ali. "Sadaka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Erkal, Mehmet. "Zekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 197-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- From, Erich. *Sevme Sanatı*. Trc. Selçuk Budak. Ankara: Öteki Yayınevi, 1997.
- Gafarov, Anar. "Ahlakın Toplumsal Boyutu". *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*. Ed. Murat Demirkol. 287-326. Ankara: BİLAY, 2018.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Hümbetova, İrade. "Dinî Tutum ve Davranışların Oluşumunda Mükâfat ve Cezanın Etkisi." *II. Türkiye Lisanüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı IV (6-8 Mayıs 2013, Bursa)*. Ed. Ümit Güneş. 1077-1094. İstanbul, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2013.
- İbn Ebi Şeybe. *el-Musannaf*. 15 cilt. Bombay: 1402/1981.
- İbn Sina. *el-İşârât ve't-Tenbihât*. Trc. Ali Durusoy – Muhittin Macit – Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Kasapoğlu, Öğretmen Figen. "İyilik Hali İle Özgecilik Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Hikmet Yurdu* 7/13 (Haziran 2014): 271-288.

- Kavas, Erkan. "Demografik Değişkenlere Göre Dini Tutum". *Akademik Bakış Dergisi* 38 (2013): 1-20.
- Kavas, Erkan. "Dini Tutum - Stresle Başa Çıkma İlişkisi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 37 (Temmuz 2013): 143-167.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. Sad. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Kızılar, Hamdi – İlyas Canikli. *Değerler Eğitimi*. Karabük: Deneme Yayınları, 2015.
- Koç, Mustafa. "Din Psikolojisi Araştırmalarında Empatinin Ampirik Bilgi Bakımından Değeri Üzerine Kuramsal Açidan Metodolojik Bir Bakış Denemesi". *EKEV Akademik Dergisi* 9/22 (2005): 49-66.
- Krech, David – Crutchfield, Richard S. – Ballachey, Egerton L. *Cemiyet İçinde Fert*. Trc. Mümtaz Turhan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Kuşdil, Ersin – Kağıtçıbaşı, Çiğdem. "Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı". *Türk Psikoloji Dergisi* 15/45 (2000): 59-76.
- Özarpınar, Yılmaz. *Psikolojinin Kavramsal Yapısı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Özdeş, Talip. "Akıl-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Amel Bütünlüğü". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 10/2 (2006): 5-21.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Sarıçam, Hakan – Güven, Metin. "Özgüven ve Dini Tutum". *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science* 5/7 (December 2012): 573-586.
- Şahin, Harun. *Kur'an'ın Realist Ahlak İnşası*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Tekeş, Burcu – Hasta, Derya. "Özgecilik Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Nesne Psikoloji Dergisi (NPD)* 3/6 (2015): 55-75.
- Toksöz, Hatice. "Fârâbî Düşüncesinde İlâhî Cömertlik (Cüd) ve Adalet (Adl)". *Diyanet İlmî Dergi* 52/1 (2016): 81-100.
- Toksöz, Hatice. *İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri*. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Uysal, Veysel. "Kentsel Hayatta Dindarlık ve Oruç İbadetinin Bireysel-Toplumsal Yansımaları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 32 (2007): 19-42.
- Ümmet, Durmuş – Ekşi, Halil – Otrar, Mustafa. "Özgecilik (Altruizm) Ölçeği Geliştirme Çalışması". *Değerler Eğitimi Dergisi* 11/26 (Aralık 2013): 301-321.
- Vergote, Antoine. *Din, İnanç ve İnançsızlık*. Trc. Veysel Uysal. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1999.